

mac Museu
d'Arqueologia
de Catalunya

EXPOSICIÓ

SAR DE NYA

L'ILLA
MEGALÍTICA

CATALÀ

ESPAÑOL

ENGLISH

ITALIAN

SARDU

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat
de Catalunya

El Govern de
tothom

Sardenya, illa megalítica

Des del Neolític fins a l'edat del ferro, a l'illa de Sardenya es van desenvolupar originals civilitzacions prehistòriques que hi van deixar empremtes monumentals en forma de megàlits i altres grans construccions en pedra, com ara els anomenats nurags, que esquitxen la geografia de l'illa i en marquen profundament el paisatge.

L'exposició vol mostrar la riquesa i la diversitat del megalitisme sard i, alhora, evocar les formes de vida, els costums i les creences de les comunitats que el van edificar, entre elles l'enigmàtica civilització nuràgica.

Organitzada en col·laboració amb diversos museus i institucions sards, la mostra presenta un conjunt d'objectes arqueològics excepcionals, com ara estatuetes femenines associades al

culte neolític de la deessa mare, petits exvots de bronze que representen personatges de la civilització nuràgica, o un dels enigmàtics gegants de pedra de la necròpolis de Mont'e Prama, que alguns consideren les primeres escultures exemptes de gran format de la Mediterrània occidental.

Sardenya, una illa al cor de la Mediterrània

Sardenya (*Sardigna*, *Sardinna* o *Sardinnia* en sard; *Sardegna* en italià) és la segona illa més gran de la Mediterrània, està situada al sud de Còrsega i constitueix una regió autònoma d'Itàlia. Té una superfície de 24.090 km² i una població de més d'un milió i mig de persones (2023). Càller (*Casteddu* en sard; *Cagliari* en italià) n'és la capital.

L'illa de Sardenya té un significat especial per als catalanoparlants, perquè a la ciutat de l'Alguer (*S'Alighera* en sard; *L'Alghero* en italià) s'hi parla català, en

la seva variant algueresa, mentre que l'idioma propi de la major part de la resta de l'illa és el sard.

El primer megalitisme

El megalitisme és un fenomen que té lloc de manera independent en diferents parts del món i en diverses èpoques i consisteix en l'ús de grans pedres: d'aquí ve el nom de *mégas*, és a dir, 'gran', i *líthos*, 'pedra' (en grec antic). Té un significat principalment social, adreçat a donar visibilitat als monuments de culte i funeraris.

A Sardenya, els primers testimonis es remunten al Neolític mitjà (mitjan cinquè mil·lenni aC). En el mateix període es poden trobar manifestacions semblants a l'Europa occidental, especialment als Pirineus i als territoris atlàntics.

Entre els primers monuments megalítics sards es troben les tombes circulars amb cista central, sobretot al nord-est de l'illa, com a la necròpolis de Li Muri de Arzachena, de cap al 4000 aC, amb sepulcres delimitats per un anell de pedres clavades a terra.

El veritable megalitisme es manifesta amb els dòlmens, monuments funeraris generalitzats des del Neolític recent sard (quart mil·lenni aC). Presenten dos o tres blocs de pedra que formen la paret d'una cambra i la coberta. Arreu de l'illa n'hi ha entorn de 240, de diferents tipus: simples, com a Alzoledda di Luras; de corredor, com a Motorra di Dorgali, o de galeria, com a Ladas di Luras. Fins i tot alguns hipogeus o enterraments excavats a la roca i coneguts com a *domus de janas* apareixen monumentalitzats amb un corredor dolmènic.

Els grans constructors

Megàlits i hipogeus són expressions funeràries de les comunitats que van viure a Sardenya entre la segona meitat del cinquè mil·lenni aC i el segon mil·lenni aC.

Les comunitats prenuràgiques vivien essencialment de l'agricultura i la ramaderia i fabricaven eines de sílex i d'obsidiana, una roca volcànica abundant a l'illa, objecte de comerç amb l'exterior, almenys des del Neolític. A més a més, elaboraven petites estatuetes antropomorfes amb caràcters femenins molt marcats. D'ençà de l'edat del coure també desenvoluparien la producció metal·lúrgica.

Una deessa mare mediterrània

Arreu de l'illa s'han trobat nombroses estatuetes antropomorfes amb trets femenins ben marcats. Les més antigues

representen dones obeses i daten de la segona meitat del cinquè mil·lenni aC. Podrien fer referència a una deessa mare, que, com en altres indrets de la Mediterrània, hauria estat objecte de culte des de molt antic.

Uns monuments pensats per ser vistos

La major part dels dòlmens estan situats en territoris del sector septentrional i central de l'illa, en posicions dominants i ben visibles dins els seus entorns paisatgístics. Aquest fet ha portat a pensar que, més enllà de la seva funció funerària i cultural, podrien haver tingut un paper de marcadors territorials dels espais de vida i treball de les comunitats d'economia agropastoral que els haurien edificat.

El santuari de Monte d'Accoddi

Entre els monuments megalítics sards, destaca el santuari de Monte d'Accoddi, una estructura aterassada en forma de piràmide truncada que conté un santuari a la part superior accessible mitjançant una rampa. A prop, s'hi han trobat menhirs, taules d'ofrena i blocs esfèrics amb petites cassoles.

L'edifici va ser construït a la segona meitat del quart mil·lenni aC i fou utilitzat almenys fins al tercer mil·lenni aC.

Els menhirs i les estàtues menhir

A Sardenya hi ha més de 740 menhirs, pedres clavades verticalment a terra. Es presenten aïllats, en parelles o en grups més grans, com a Pratto Mutedu (Goni), al sud de l'illa. Van ser aixecats principalment entre el quart i el tercer mil·lenni aC.

La major part no són figuratius, però no en manquen exemples més elaborats, com ara les 110 estàtues menhir de l'edat del coure que reproduïen trets humans. S'interpreten com a elements totèmics o de culte, i també com a marcadors territorials. El seu ús perviu fins a finals de l'edat nuràgica (edat del ferro) en forma de petits betils col·locats a prop de les anomenades tombes de gegants.

Sovint, associats als menhirs hi ha també esteles menhir i lloses decorades amb incisions geomètriques, i les anomenades pedres de sacrifici o taules d'ofrena, amb cassoles, potser per a ofrenes alimentàries.

Les domus de janas

Més de 2.400 hipogeus o sepultures col·lectives excavades a la roca, anomenades *domus de janas* o 'cases de les fades', van ser construïts durant

el quart i el tercer mil·lenni aC. Tot i que ni tècnicament ni conceptualment són megàlits, la construcció i l'ús de les *domus de janas* és en molts casos coetània i, així mateix, singularitzen el món prehistòric sard.

Les *domus de janas* sovint configuren necròpolis de 20 tombes o més, com ara la d'Anghelu Ruiu, a l'Alguer. La seva planta varia, tot i que el nucli essencial sempre consta d'una avantcambra i una cambra principal. Algunes contenen elements arquitectònics esculpits en pedra (sostres, llars, etc.), que sembla que representarien les cases dels vius del mateix període.

L'expressió d'un culte al brau?

Un nombre significatiu de *domus de janas* estan decorades amb motius de caràcter corniforme, és a dir, en forma de banya, que evocuen la imatge d'un brau. S'interpreten com a símbols

de riquesa, de força o de fecunditat i podrien constituir l'expressió d'un culte a aquest animal o a una divinitat associada.

Els nurags

Més que qualsevol altre monument antic, els nurags han caracteritzat el paisatge sard durant mil·lennis. Es calcula que n'hi ha uns 7.000, construïts durant l'edat del bronze, entre el 1800 i el 1150 aC, com a màxima expressió arquitectònica d'una de les civilitzacions protohistòriques més originals i complexes de l'antiga Mediterrània, el fruit de l'experiència megalítica mil·lenària.

Es troben arreu de l'illa, des de les zones de costa, com Baleri di Tertenia i

Sant'Imbenia de l'Alguer, fins a les zones internes, com Ruinas di Arzana. Els nurags arcaics o de corredor apareixen entre el 1800 i el 1500 aC. Prenen la forma de plataformes de planta el·lipsoïdal, quadrangular, triangular o irregular i disposen de corredors, nínxols, escales i cambres simples o múltiples.

Els nurags clàssics o de *tholos* (coberts per una falsa cúpula) van començar a estendre's entre el 1500 i el 1150 aC. Els més difosos són torres troncocòniques de planta circular i diverses plantes, fetes de paret seca, amb blocs més grans i irregulars a la base i més petits i regulars a dalt. Sovint, al seu entorn van sorgir assentaments més o menys extensos, com els de Su Nuraxi di Barumini i Seruci di Gonnese.

Quina funció tenien els nurags?

La majoria dels arqueòlegs coincideixen en la funció versàtil dels nurags

i en la seva evolució funcional i arquitectònica al llarg dels segles: estructures defensives i residencials, però també marcadors i instruments de control territorial, i centre de la vida social, administrativa i religiosa d'una comunitat. A partir del segle XII aC, sovint esdevindrien espais de culte.

El poble dels nurags

La construcció dels nurags dona testimoni d'un gran saber fer arquitectònic i prova l'existència d'una societat cohesionada, amb especialistes d'oficis i recursos que depassaven les necessitats quotidianes. Les troballes arqueològiques mostren que la base de l'economia era l'activitat agropastoral, complementada amb la collita, la caça i la pesca.

Els nuràgics coneixien l'art de la navegació i per via marítima van estar en contacte amb el món mediterrani

oriental a través de navegants xipriotes i micènics. El desenvolupament local de la metal·lúrgia va generar una important producció d'instruments vinculats a les diverses activitats econòmiques.

La civilització nuràgica encara està envoltada de molts enigmes, com ara els referents a la seva organització i estructura interna, especialment abans dels inicis de l'edat del ferro (segles X-IX aC). Es pensa que era una societat organitzada en comunitats tribals, amb una base territorial ben definida, dirigides per cacics o caps de tribu que exercien un gran poder militar i religiós.

Les cases dels ogres

Segons la tradició popular sarda, als nurags hi vivien ogres, antics éssers gegants i malvats amb trets humans, i per aquest motiu un dels noms més recurrents per referir-se als nurags és Sa Domu de S'Orcu, 'la casa de l'ogre'.

Les tombes de gegants

Les tombes de gegants, els monuments funeraris més característics de la civilització nuràgica entre el 1800 i el 1000 aC, són sepultures de caràcter col·lectiu per allotjar centenars de difunts de qualsevol edat, gènere i grup social. Se n'han documentat més de 800, però el nombre podria ser superior. Es consideren hereves directes de les galeries i els sepulcres de corredor megalítics de l'edat del coure.

Vistes des de dalt, les tombes dels gegants revelen un esquema planimètric que recorda un cap boví. Disposen d'una cambra sepulcral rectangular que pot superar els 25 metres de llargada, tancada per un sostre de tipus dolmènic. La part externa posterior té forma absidal i la cambra està coberta per un túmul de terra.

A la cambra s'hi accedeix a través d'una obertura lateral i una petita porta dona a l'exedra, un espai semicircular descobert que té una façana monumental i un gran banc per seure. Sovint, davant de les tombes de gegants s'hi troben també un o més petits monòlits i, a vegades, betils antropomorfs, possibles representacions de divinitats.

Un espai per a pràctiques màgiques i religioses

Es creu que les exedres de les tombes de gegants eren utilitzades per celebrar rituals funeraris o lligats al culte als morts o als avantpassats, i, fins i tot, alguns rituals màgics força singulars. Un d'aquests seria l'anomenat ritu de la incubació, que consistia a dormir a prop d'una zona sagrada per tenir revelacions sobre el futur en un somni, o bé rebre cures o benediccions. Per a Aristòtil, aquesta pràctica a Sardenya comportava dormir algunes nits a prop de les tombes dels avantpassats per entrar en contacte

amb ells i repel·lir terribles aparicions, malsons i visions.

Els santuaris

Els espais de la religiositat nuràgica estaven dedicats al culte a l'aigua i es van estendre sobretot a partir de l'edat del bronze recent (segle XIV aC), un moment de canvis socials i polítics, per assolir l'esplendor a principis de l'edat del ferro (segles IX-VIII aC). També eren llocs de trobada comunitària i tribal, tant en l'àmbit local com regional o insular.

Els pous sagrats eren els espais més difosos. Estaven compostos per una part externa amb un porxo de sostre a doble vessant fet de fusta o pedra. Podien tenir una cambra circular coberta amb falsa cúpula (*tholos*) i una part subterrània, amb

una escala que porta a un altre *tholos* amb l'aigua sagrada, com a Is Pirois di Villaputzu, Sa Brecca di Tertenia o Sa Testa di Olbia. El de Santa Cristina di Paulilatino és un exemple de solucions arquitectòniques d'una perfecció extrema.

Les fonts sagrades tenien la mateixa arquitectura que els pous sagrats. A Su Tempiesu di Orune, l'aigua es captava de fonts que brollaven en superfície i l'atri conservava part de la coberta a doble vessant.

Els temples porticats de tipus *megaron*, amb planta rectangular o absidal, com a S'Arcu'e Is Forros di Villagrandi Strisaili, sembla que tindrien un origen comú amb els del mar Egeu.

Els altars i les piques per a ofrenes, com els de Su Mulinu di Villanovafranca i Su Monte di Sorradile, són semblants a les torres i les fortalezes nuràgiques. A vegades, els nurags es van transformar en llocs de culte, com a Nurdole di Orani.

Els exvots

Als santuaris s'oferien tota mena d'exvots a les divinitats: eines, armes, guarniments metàl·lics i joies del preuat ambre bàltic, junt amb petites escultures de bronze que reproduïen figures humanes, animals, barques i fins i tot edificis. Són els anomenats *bronzetti*, una de les produccions artístiques més conegudes i característiques de la civilització nuràgica.

Entre les figures antropomorfes destaquen els guerrers i els personatges d'alt rang, que, sovint, porten atributs del seu estatus i d'autoritat. També s'identifiquen protagonistes d'oficis i activitats (pastors, músics, boxejadors, etc.). Les figuretes femenines serien probablement sacerdotesses o dones d'alt nivell social. Molts dels exvots representarien els mateixos oferents que sol·licitaven favors divins o els agraïen.

Bruixa malèfica o divinitat precristiana?

Un dels temples de tipus *megaron* més grans de Sardenya és el de la Domu de Orgia, a Esterzili. La tradició popular explica que era la llar d'Orgia, una llegendària bruixa o geganta malèfica, que, un cop capturada, va augurar fam i destrucció. El mite és el probable llegat de cultes precristians a una deïtat femenina de l'aigua i de la fertilitat.

El capvespre del megalitisme

L'aturada en la construcció de nurags a partir dels segles XII-XI aC revela una crisi en l'estructura social i territorial. Durant

la primera edat del ferro (segles X-VI aC), comencen a sorgir grups que destaquen i conformen les primeres aristocràcies.

Els nurags mostren signes de decadència, però la majoria continuen en funcionament i algunes estances es converteixen en llocs de culte, com a Su Mulinu di Villanovafranca, o són totalment transformades, com a Nurdole di Orani. No obstant això, hi ha una rica producció de nurags en miniatura de pedra, ceràmica o bronze. Poden ser altars per a rituals col·lectius, situats al centre de les cabanes de reunió o d'assemblees comunitàries.

Els poblats creixen, augmenten els que no estan connectats amb nurags i apareixen nous tipus d'habitatges, com ara les cases amb pati interior. D'altra banda, els grans sepulcres col·lectius sense ser abandonats del tot donen pas a enterraments individuals en petits pous circulars o en cistes lítiques. La cultura megalítica mil·lenària que va caracteritzar l'arquitectura de la

Sardenya prehistòrica està concloent el seu camí.

Una societat guerrera consolidada

A l'illa, els canvis s'acceleren pels continus intercanvis culturals i comercials amb l'exterior i, com a mínim des del segle VIII aC, per la creació d'assentaments estables de mercaders fenicis i grecs.

Als santuaris s'ofereixen bronzes que representen una societat guerrera consolidada i diversa: guerrers d'infanteria, arquers o boxejadors. Augmenta també la producció d'armes de bronze i el símbol del poder sembla que seria la daga amb mànec en forma de lletra grega gamma. Aquesta arma blanca, idònia per a la lluita cos a cos, és única en el seu gènere a tot el món antic.

La mateixa monumentalització de la necròpolis de Mont'e Prama, a Cabras, amb grans estàtues de pedra que

representen homes armats i models de nurags en miniatura, mostra una voluntat de narració identitària i de fer evident la posició social elevada de certs individus, adquirida per mèrits propis o per ser considerats descendents dels herois.

L'excel·lent necròpolis de Mont'e Prama

La necròpolis de Mont'e Prama, a Cabras, constitueix un dels monuments més singulars de l'edat del ferro a Sardenya. El jaciment va ser descobert casualment l'any 1974 i ha estat objecte de diverses campanyes d'excavació.

S'hi han documentat entorn de 125 tombes, datades d'entre el segle IX aC i finals del segle VIII aC. La majoria corresponen a inhumacions d'homes joves amb traces d'haver dut a terme una intensa activitat física.

El jaciment també ha lliurat un espectacular conjunt d'estàtues

masculines de pedra, de més de 2 m d'alçària, i diversos nurags i betils a escala reduïda. Es creu que s'aixecaven a prop de les tombes, i configuraven una mena de via sepulcral. La seva fesomia recorda la d'alguns bronzes nuràgics de finals de l'edat del bronze, però també models orientals antics. Per això, hi ha qui les considera les escultures exemptes de gran format més antigues de la Mediterrània occidental.

Guerrers, avantpassats o herois divinitzats?

La identitat de les estàtues de la necròpolis de Mont'e Prama divergeix segons els estudiosos. Alguns consideren que representen els guerrers enterrats a la necròpolis. D'altres creuen que evoquen avantpassats mítics o herois divinitzats. En conseqüència, el jaciment es revelaria com un santuari monumental erigit per al culte heroic i construït al llarg d'una important via de

trànsit. Es creu també que les escultures haurien estat destruïdes de manera intencionada, probablement arran de la conquesta cartaginesa de l'illa d'ençà del segle v aC.

L'herència nuràgica

Els canvis socials de l'edat del ferro no van esborrar l'herència de la civilització nuràgica i la vida va continuar en molts nuclis fins i tot en època púnica, romana i medieval, però amb canvis en l'arquitectura i els objectes en ús.

Entre els segles ix i viii aC, sorgeixen al llarg de les costes sardes assentaments de mercaders fenicis que compartirien espais de vida amb la gent local, com

a Tharros di Cabras, i de culte, com a Antas di Fluminimaggiore.

Les coses canvien al segle VI aC, quan l'illa entra en els objectius expansionistes de Cartago. Un primer intent de conquesta és rebutjat l'any 540 aC, però cap al 509 les costes sardes estan sota el control púnic. Els intents per foragitar els cartaginesos seran en va, fins que, per mor de la revolta dels mercenaris púnics els anys 237-238 aC, Sardenya passarà a les mans de Roma.

Tot i això, certs elements del substrat cultural continuaran vius, com ara el culte al *Sardus Pater* (el Pare sard), venerat en temples com el d'Antas i representat en monedes i figuretes. Les fonts històriques i epigràfiques romanes també presenten una rica onomàstica prellatina de tradició nuràgica.

L'herència ancestral persisteix fins a l'alta edat mitjana, com ho demostra una carta del papa Gregori el Gran de l'any 594, on es queixa que els muntanyencs

de Sardenya continuen adorant pedres i fustes. Un cop més, torna a sorgir el llegat de la mil·lenària cultura megalítica que encara avui caracteritza el paisatge de Sardenya.

Cerdeña, isla megalítica

Desde el Neolítico hasta la Edad del Hierro, en la isla de Cerdeña se desarrollaron originales civilizaciones prehistóricas que dejaron huellas monumentales en forma de megalitos y otras grandes construcciones en piedra, como los denominados nuragas, que salpican la geografía de la isla y marcan profundamente su paisaje.

La exposición quiere mostrar la riqueza y la diversidad del megalitismo sardo y, al mismo tiempo, evocar las formas de vida, costumbres y creencias de las comunidades que lo edificaron, entre ellas la enigmática civilización nurágica.

Organizada en colaboración con varios museos e instituciones sardos, la muestra presenta un conjunto de excepcionales objetos arqueológicos, como, por ejemplo, estatuillas femeninas

asociadas al culto neolítico de la diosa madre, pequeños exvotos de bronce que representan personajes de la civilización nurágica o uno de los enigmáticos gigantes de piedra de la necrópolis de Mont'e Prama, considerados por algunos como las primeras esculturas exentas de gran formato del Mediterráneo occidental.

Cerdeña, una isla en el corazón del Mediterráneo

Cerdeña (*Sardigna*, *Sardinna* o *Sardinnia* en sardo; *Sardegna* en italiano) es la segunda mayor isla del Mediterráneo, está situada al sur de Córcega y constituye una región autónoma de Italia. Cuenta con una superficie de 24 090 km² y una población de más de un millón y medio de personas (2023). Cagliari (*Casteddu* en sardo; *Cagliari* en italiano) es su capital.

La isla de Cerdeña tiene un significado especial para los catalanohablantes,

pues en la ciudad de Alguer (*S'Alighera* en sardo; *L'Alghero* en italiano) se habla catalán, en su variante algueresa, mientras que el idioma propio de la mayor parte del resto de la isla es el sardo.

El primer megalitismo

El megalitismo es un fenómeno que tiene lugar de forma independiente en distintas partes del mundo y en varias épocas y consiste en el uso de grandes piedras: de ahí el nombre de *mégas*, esto es, 'grande', y *líthos*, 'piedra' (en griego antiguo). Su significado es principalmente social, dirigido a dar visibilidad a los monumentos de culto y funerarios.

En Cerdeña, los primeros testimonios se remontan al Neolítico medio

(mediados del quinto milenio a. C.). En el mismo periodo se pueden encontrar manifestaciones parecidas en Europa occidental, especialmente en los Pirineos y en los territorios atlánticos.

Entre los primeros monumentos megalíticos sardos se encuentran las tumbas circulares con cista central, sobre todo al noreste de la isla, como la necrópolis de Li Muri de Arzachena, de hacia el 4000 a. C., con sepulcros delimitados por un anillo de piedras clavadas en el suelo.

El verdadero megalitismo se manifiesta con los dólmenes, monumentos funerarios generalizados desde el Neolítico reciente sardo (cuarto milenio a. C.). Presentan dos o tres bloques de piedra que forman la pared de una cámara y la cubierta. En toda la isla hay unos 240 dólmenes, de diferentes tipos: simples, como Alzoledda di Luras; de corredor, como Motorra di Dorgali, o de galería, como Ladas di Luras. Incluso algunos hipogeos o entierros excavados

en la roca y conocidos como *domus de janas* aparecen monumentalizados con un *corredor dolménico*.

Los grandes constructores

Megalitos e hipogeos constituyen expresiones funerarias de las comunidades que vivieron en Cerdeña entre la segunda mitad del quinto milenio a. C. y el segundo milenio a. C.

Las comunidades prenurágicas vivían esencialmente de la agricultura y la ganadería y fabricaban herramientas de sílice y de obsidiana, una roca volcánica abundante en la isla, objeto de comercio con el exterior, al menos desde el Neolítico. Además, elaboraban pequeñas estatuillas antropomorfas con caracteres femeninos muy marcados. Desde la Edad del Cobre desarrollarían también la producción metalúrgica.

Una diosa madre mediterránea

En toda la isla se han encontrado numerosas estatuillas antropomorfas con rasgos femeninos muy marcados. Las más antiguas representan mujeres obesas y datan de la segunda mitad del quinto milenio a. C. Podrían hacer referencia a una diosa madre, que, como en otros lugares del Mediterráneo, habría sido objeto de culto desde tiempos muy antiguos.

Unos monumentos pensados para ser vistos

La mayor parte de los dólmenes están situados en territorios del sector septentrional y central de la isla, en posiciones dominantes y muy visibles dentro de sus entornos paisajísticos, lo que ha llevado a pensar que, más allá de su función funeraria y cultural, podrían haber tenido un papel de marcadores territoriales de los espacios de vida y trabajo de las comunidades de economía agropastoral que los habrían edificado.

El santuario de Monte d'Accoddi

Entre los monumentos megalíticos sardos, destaca el santuario de Monte d'Accoddi, una estructura aterrazada en forma de pirámide truncada que en su parte superior alberga un santuario, accesible a través de una rampa. Cerca de él, se han encontrado menhires, mesas de ofrenda y bloques esféricos con pequeñas cazoletas.

El edificio fue construido en la segunda mitad del cuarto milenio a. C. y fue utilizado al menos hasta el tercer milenio a. C.

Los menhires y las estatuas menhir

En Cerdeña hay más de 740 menhires, piedras clavadas verticalmente en el suelo. Se presentan aislados, en parejas o en grupos más grandes, como Pratto Mutedu (Goni), al sur de la isla. Fueron

levantados principalmente entre el cuarto y el tercer milenio a. C.

La mayor parte de ellos no son figurativos, pero no faltan ejemplos más elaborados, como, por ejemplo, las 110 estatuas menhir de la Edad del Cobre que reproducen rasgos humanos. Se interpretan como elementos totémicos o de culto, y también como marcadores territoriales. Su uso pervive hasta finales de la edad nurágica (Edad del Hierro) en forma de pequeños betilos colocados cerca de las llamadas tumbas de gigantes.

A menudo, asociados a los menhires encontramos también estelas menhir y losas decoradas con incisiones geométricas, y las llamadas piedras de sacrificio o mesas de ofrenda, con cazoletas, quizás para ofrendas alimentarias.

Las domus de janas

Más de 2400 hipogeos o sepulturas colectivas excavadas en la roca, denominadas *domus de janas* o ‘casas de las hadas’, fueron construidos durante el cuarto y el tercer milenio a. C. A pesar de que ni técnica ni conceptualmente son megalitos, la construcción y el uso de las *domus de janas* es en muchos casos coetánea y, asimismo, singularizan el mundo prehistórico sardo.

Las *domus de janas* configuran a menudo necrópolis de 20 tumbas o más, como la de Anghelu Ruiiu, en Alguer. Su planta varía, a pesar de que el núcleo esencial siempre consta de una antecámara y una cámara principal. Algunas contienen elementos arquitectónicos esculpidos en piedra (techos, hogares, etc.), que parecen representar las casas de los vivos del mismo periodo.

¿La expresión de un culto al toro?

Un número significativo de *domus de janas* están decoradas con motivos de carácter corniforme, es decir, en forma de cuerno, que evocan la imagen de un toro. Se interpretan como símbolos de riqueza, de fuerza o de fecundidad y podrían constituir la expresión de un culto a este animal o a una divinidad asociada.

Los nuragas

Más que cualquier otro monumento antiguo, los nuragas han caracterizado el paisaje sardo durante milenios. Se calcula que hay unos 7000, construidos durante la Edad del Bronce, entre el 1800 y el 1150 a. C., como máxima expresión arquitectónica de una de las civilizaciones protohistóricas más

originales y complejas del antiguo Mediterráneo, el fruto de la experiencia megalítica milenaria.

Se encuentran en toda la isla, desde las zonas costeras, como los de Baleri di Tertenia y Sant'Imbenia de Alguer, hasta las zonas internas, como el de Ruinas di Arzana. Los nuragas arcaicos o de corredor aparecen entre el 1800 y el 1500 a. C. Toman la forma de plataformas de planta elipsoidal, cuadrangular, triangular o irregular y cuentan con corredores, nichos, escaleras y cámaras simples o múltiples.

Los nuragas clásicos o de *tholos* (cubiertos por una falsa cúpula) empezaron a extenderse entre el 1500 y el 1150 a. C. Los que tuvieron mayor difusión consisten en torres troncocónicas de planta circular y varias plantas, hechas de piedra seca, con bloques más grandes e irregulares en la base y más pequeños y regulares en la parte superior. A menudo, en su entorno surgieron asentamientos más o menos

extensos, como los de Su Nuraxi di Barumini y Seruci di Gonnese.

¿Qué función desempeñaban los nuragas?

La mayoría de los arqueólogos coinciden en la función versátil de los nuragas y en su evolución funcional y arquitectónica a lo largo de los siglos: estructuras defensivas y residenciales, pero también marcadores e instrumentos de control territorial, y centro de la vida social, administrativa y religiosa de una comunidad. A partir del siglo XII a. C., se convertirían a menudo en espacios de culto.

El pueblo de los nuragas

La construcción de los nuragas da testimonio de un gran saber hacer arquitectónico y prueba la existencia de una sociedad cohesionada, con especialistas de oficios y recursos que

ultrapasaban las necesidades cotidianas. Los hallazgos arqueológicos muestran que la base de la economía era la actividad agropastoral, complementada con la cosecha, la caza y la pesca.

Los nurágicos conocían el arte de la navegación y por vía marítima estuvieron en contacto con el mundo mediterráneo oriental a través de navegantes chipriotas y micénicos. El desarrollo local de la metalurgia generó una importante producción de instrumentos vinculados a las diferentes actividades económicas.

La civilización nurágica todavía está envuelta de muchos enigmas, como los referentes a su organización y estructura interna, especialmente antes de los inicios de la Edad del Hierro (siglos X-IX a. C.). Se piensa que era una sociedad organizada en comunidades tribales, con una base territorial bien definida, dirigidas por caciques o jefes de tribu que ejercían un gran poder militar y religioso.

Las casas de los ogros

Según la tradición popular sarda, en los nuragas vivían ogros, antiguos seres gigantes y malvados con rasgos humanos, y por este motivo uno de los nombres más recurrentes para referirse a los nuragas es Sa Domu de S'Orcu, 'la casa del ogro'.

Las tumbas de gigantes

Las tumbas de gigantes, los monumentos funerarios más característicos de la civilización nurágica entre el 1800 y el 1000 a. C., son sepulturas de carácter colectivo para alojar a centenares de difuntos de cualquier edad, género y grupo social. Se han documentado más de 800 tumbas, pero el número podría

ser superior. Se consideran herederas directas de las galerías y los sepulcros de corredor megalíticos de la Edad del Cobre.

Vistas desde arriba, las tumbas de los gigantes revelan un esquema planimétrico que recuerda una cabeza de buey. Albergan una cámara sepulcral rectangular que puede superar los 25 metros de longitud, cerrada por un techo de tipo dolménico. La parte externa posterior tiene forma absidal y la cámara está cubierta por un túmulo de tierra.

El acceso a la cámara se hace a través de una abertura lateral y una pequeña puerta da a la exedra, un espacio semicircular descubierta que tiene una fachada monumental y un gran banco para sentarse. A menudo, ante las tumbas de gigantes encontramos también uno o más pequeños monolitos y, en ocasiones, betilos antropomorfos, posibles representaciones de divinidades.

Un espacio para prácticas mágicas y religiosas

Se cree que las exedras de las tumbas de gigantes eran utilizadas para celebrar rituales funerarios o ligados al culto a los muertos o a los antepasados, e, incluso, algunos rituales mágicos bastante singulares. Uno de estos sería el llamado rito de la incubación, que consistía en dormir cerca de una zona sagrada para tener revelaciones sobre el futuro en un sueño, o bien recibir cuidados o bendiciones. Para Aristóteles, esta práctica en Cerdeña consistía en dormir algunas noches cerca de las tumbas de los antepasados para entrar en contacto con ellos y ahuyentar terribles apariciones, pesadillas y visiones.

Los santuarios

Los espacios de la religiosidad nurágica estaban dedicados al culto al agua y se extendieron sobre todo a partir de la Edad del Bronce reciente (siglo XIV a. C.), un momento de cambios sociales y políticos, que alcanzaron su esplendor a principios de la Edad del Hierro (siglos IX-VIII a. C.). También eran lugares de encuentro comunitario y tribal, tanto en el ámbito local como regional o insular.

Los pozos sagrados eran los espacios más difundidos. Estaban compuestos por una parte externa con un porche de techo a dos aguas hecho de madera o piedra. Podían tener una cámara circular cubierta con falsa cúpula (*tholos*) y una parte subterránea, con una escalera que lleva a otro *tholos* con el agua sagrada, como Is Pirois di Villaputzu, Sa Brecca di Tertenia o Sa Testa di Olbia. El de Santa Cristina di Paulilatino es un ejemplo de soluciones arquitectónicas de una perfección extrema.

Las fuentes sagradas tenían la misma arquitectura que los pozos sagrados. En Su Tempiesu di Orune, el agua se captaba de fuentes que brotaban en superficie y el atrio conservaba parte de la cubierta a dos aguas.

Los templos porticados de tipo *megaron*, con planta rectangular o absidal, como S'Arcu'e Is Forros di Villagrandi Strisaili, tendrían al parecer un origen común con los del mar Egeo.

Los altares y las pilas para ofrendas, como los de Su Mulinu di Villanovafranca y Su Monte di Sorradile, son similares a las torres y fortalezas nurágicas. En ocasiones, los nuragas se transformaron en lugares de culto, como Nurdole di Orani.

Los exvotos

En los santuarios se ofrecían toda clase de exvotos a las divinidades: herramientas, armas, guarniciones

metálicas y joyas del preciado ámbar báltico, junto con pequeñas esculturas de bronce que reproducían figuras humanas, animales, barcas e incluso edificios. Son los llamados *bronzetti*, una de las producciones artísticas más conocidas y características de la civilización nurágica.

Entre las figuras antropomorfas destacan los guerreros y los personajes de alto rango, que, a menudo, llevan atributos de su estatus y de autoridad. También se identifican protagonistas de oficios y actividades (pastores, músicos, boxeadores, etc.). Las figuritas femeninas serían probablemente sacerdotisas o mujeres de alto nivel social. Muchos de los exvotos representarían a los mismos ofertantes que solicitaban favores divinos o los agradecían.

¿Bruja maléfica o divinidad precristiana?

Uno de los mayores templos de tipo *megaron* de Cerdeña es el de la Domu de Orgia, en Esterzili. Cuenta la tradición popular que era el hogar de Orgia, una legendaria bruja o gigantea maléfica, que, al ser capturada, auguró hambre y destrucción. El mito es el probable legado de cultos precristianos a una deidad femenina del agua y de la fertilidad.

El ocaso del megalitismo

La interrupción en la construcción de nuragas a partir de los siglos XII-XI a. C. revela una crisis en la estructura social y territorial. Durante la primera Edad del Hierro (siglos X-VI a. C.), empiezan a

surgir grupos que destacan y conforman las primeras aristocracias.

Los nuragas muestran signos de decadencia, pero la mayoría siguen en funcionamiento y algunas estancias se convierten en lugares de culto, como Su Mulinu di Villanovafranca, o son transformadas por completo, como Nurdole di Orani. Sin embargo, existe una rica producción de nuragas en miniatura de piedra, cerámica o bronce. Pueden ser altares para rituales colectivos, situados en el centro de las cabañas de reunión o de asambleas comunitarias.

Los poblados crecen, aumentan los que no están conectados con nuragas y aparecen nuevas tipologías de viviendas, como las casas con patio interior. Por otro lado, los grandes sepulcros colectivos sin ser completamente abandonados dejan paso a entierros individuales en pequeños pozos circulares o en cistas líticas. La cultura megalítica milenaria que caracterizó la

arquitectura de la Cerdeña prehistórica está concluyendo su camino.

Una sociedad guerrera consolidada

En la isla, los cambios se aceleran por los continuos intercambios culturales y comerciales con el exterior y, como mínimo desde el siglo VIII a. C., por la creación de asentamientos estables de mercaderes fenicios y griegos.

En los santuarios se ofrecen broncees que representan una sociedad guerrera consolidada y diversa: guerreros de infantería, arqueros o boxeadores. Aumenta también la producción de armas de bronce y el símbolo del poder parece ser la daga con mango en forma de letra griega gamma. Esta arma blanca, idónea para la lucha cuerpo a cuerpo, es única en su género en todo el mundo antiguo.

La propia monumentalización de la necrópolis de Mont'e Prama, en Cabras, con grandes estatuas de piedra que representan hombres armados y modelos de nuragas en miniatura, muestra una voluntad de narración identitaria y de evidenciar la posición social elevada de ciertos individuos, adquirida por méritos propios o por ser considerados descendientes de los héroes.

La excepcional necrópolis de Mont'e Prama

La necrópolis de Mont'e Prama, en Cabras, constituye uno de los monumentos más singulares de la Edad del Hierro en Cerdeña. El yacimiento fue descubierto casualmente en el año 1974 y ha sido objeto de varias campañas de excavación.

Se han documentado en torno a 125 tumbas, datadas de entre el siglo IX a. C. y finales del siglo VIII a. C. La mayoría

corresponden a inhumaciones de hombres jóvenes con signos de haber desempeñado una intensa actividad física.

El yacimiento ha sacado a la luz un espectacular conjunto de estatuas masculinas de piedra, de más de 2 m de altura, y varios nuragas y betilos a escala reducida. Se cree que se levantaban cerca de las tumbas, y configuraban una especie de vía sepulcral. Su fisionomía recuerda a la de algunos bronceos nurágicos de finales de la Edad del Bronce, pero también modelos orientales antiguos. Por eso, hay quien las considera las esculturas exentas de gran formato más antiguas del Mediterráneo occidental.

¿Guerreros, antepasados o héroes divinizados?

La identidad de las estatuas de la necrópolis de Mont'e Prama diverge según los estudiosos. Algunos

consideran que representan a los guerreros enterrados en la necrópolis. Otros creen que evocan antepasados míticos o héroes divinizados. En consecuencia, el yacimiento se revelaría como un santuario monumental erigido para el culto heroico y construido a lo largo de una importante vía de tráfico. Se cree también que las esculturas habrían sido destruidas de manera intencionada, probablemente a raíz de la conquista cartaginesa de la isla desde el siglo v a. C.

La herencia nurágica

Los cambios sociales de la Edad del Hierro no borraron la herencia de la civilización nurágica y la vida siguió en muchos núcleos incluso en época púnica, romana y medieval, pero con

cambios en la arquitectura y los objetos en uso.

Entre los siglos IX y VIII a. C., surgen a lo largo de las costas sardas asentamientos de mercaderes fenicios que compartirían espacios de vida con la gente local, como Tharros di Cabras, y de culto, como Antas di Fluminimaggiore.

Las cosas cambian en el siglo VI a. C., cuando la isla pasa a formar parte de los objetivos expansionistas de Cartago. Un primer intento de conquista es rechazado en el año 540 a. C., pero hacia el 509 las costas sardas están bajo control púnico. Los intentos para echar a los cartagineses serán en vano, hasta que, debido a la revuelta de los mercenarios púnicos en 237-238 a. C., Cerdeña pasará a manos de Roma.

Aun así, ciertos elementos del sustrato cultural continuarán vivos, como el culto al *Sardus Pater* (el Padre sardo), venerado en templos como el de Antas

y representado en monedas y figuritas. Las fuentes históricas y epigráficas romanas también presentan una rica onomástica prelatina de tradición nurágica.

La herencia ancestral persiste hasta la Alta Edad Media, como lo demuestra una carta del papa Gregorio Magno del año 594, donde se queja de que los montañeses de Cerdeña siguen adorando a piedras y maderas. Una vez más, vuelve a surgir el legado de la milenaria cultura megalítica que todavía hoy caracteriza el paisaje de Cerdeña.

Sardinia, the Island of Megaliths

Original prehistoric civilisations developed on the island of Sardinia from the Neolithic to the Iron Age. They left a monumental imprint in the form of megaliths and other large stone constructions, such as the so-called nuraghes that dot the island's geography and make a profound impression on its landscape.

This exhibition aims to show the richness and diversity of Sardinian megalithism and, at the same time, evoke the ways of life, customs and beliefs of the communities that built the monuments, including the enigmatic Nuragic civilisation.

Organised in collaboration with several Sardinian museums and institutions,

the exhibition presents a collection of exceptional archaeological objects. They include female statuettes associated with the Neolithic cult of the Mother Goddess; small bronze votive offerings representing characters from the Nuragic civilisation; and one of the enigmatic stone giants from the Mont'e Prama necropolis, which some consider to be the first free-standing large-format sculptures in the western Mediterranean.

Sardinia, an Island at the Heart of the Mediterranean

Sardinia (Sardigna, Sardinna o Sardinnia in Sardinian; Sardegna in Italian) is the second largest island in the Mediterranean. Located south of Corsica, it constitutes an autonomous region of Italy. It has an area of 24,090 km² and a population of over one and a half million (2023). Its capital is Cagliari (Casteddu in Sardinian).

The island of Sardinia has a special meaning for Catalan speakers, because in the city of Alghero (S'Alighera in Sardinian) Catalan is spoken in its Algherese variant, while the language spoken in most of the rest of the island is Sardinian.

The first megalithism

megalithism was a phenomenon that occurred independently in different parts of the world in different periods. It involved the use of large stones; the name derives from the ancient Greek *megas*, meaning 'large', and *líthos*, meaning 'stone'. It had a mainly social meaning, aimed at giving visibility to cult and funerary monuments.

In Sardinia, the first evidence dates back to the Middle Neolithic (mid-fifth

millennium BC). In the same period, similar manifestations can be found in Western Europe, especially in the Pyrenees and the Atlantic territories.

Among the first Sardinian monuments were circular tombs with a central cist, especially in the northeast of the island, such as at the necropolis of Li Muri di Arzachena, from around 4000 BC, with tombs delimited by rings of stones driven into the ground.

True megalithism is manifested in dolmens, funerary monuments widespread from the Late Sardinian Neolithic (fourth millennium BC). They consist of two or three stone blocks that form the wall of a chamber and the roof. There are around 240 different types of dolmen all over the island. They can be simple, such as at Alzoledda di Luras; with a corridor, such as at Motorra di Dorgali; and with a gallery, such as at Ladas di Luras. There are even some hypogea or tombs cut into the rock; known as *domus de janas*, they

are monumentalised with a dolmenic corridor.

The Great Builders

Megaliths and hypogea are the funerary expressions of the communities that lived in Sardinia between the second half of the fifth millennium BC and the second millennium BC.

The pre-Nuragic communities lived essentially from agriculture and livestock and made tools of flint and obsidian, a volcanic rock abundant on the island that was traded with the outside world at least as early as the Neolithic. They also made small anthropomorphic statuettes with very marked female characteristics. They would also develop metallurgical production from the Copper Age onwards.

A Mediterranean Mother Goddess

Numerous anthropomorphic statuettes with clearly marked female features have been found all over the island. The oldest depict obese women and date from the second half of the fifth millennium BC. They could represent a Mother Goddess who, as in other places in the Mediterranean, would have been worshipped since ancient times.

Monuments Designed to be Seen

Most of the dolmens are located in northern and central areas of the island, in dominant and highly visible positions within their landscape settings. This fact has led to the idea that, in addition to their funerary and worship function, they could have played a role as territorial markers of the living and working spaces of the agropastoral communities that built them.

The Sanctuary of Monte d'Accoddi

Particularly outstanding among the Sardinian megalithic monuments is the sanctuary of Monte d'Accoddi, a terraced structure in the shape of a truncated pyramid containing a shrine at the top accessible by a ramp. Menhirs, offering tables and spherical blocks with cup marks have also been found nearby.

The edifice was built in the second half of the fourth millennium BC and was used at least until the third millennium BC.

Menhirs and Menhir Statues

In Sardinia there are more than 740 menhirs, stones driven vertically into the ground. They occur singly, in pairs or in larger groups, such as at Pratto Mutedu (Goni), in the south of the island. They were erected mainly between the fourth and third millennium BC.

Most are not figurative, but there is no shortage of more elaborate examples, such as the 110 menhir statues from the Copper Age that reproduce human features. They are interpreted as totemic or worship objects, as well as territorial markers. They were in use until the end of the Nuragic Age (Iron Age) in the form of small baetyls placed near the so-called “giants’ tombs”.

Often associated with the menhirs there are also menhir steles and slabs decorated with geometric incisions, and the so-called sacrificial stones or offering tables with small bowls, perhaps for food offerings.

Domus de Janas

More than 2,400 hypogea (collective tombs), known as *domus de janas* or ‘fairy houses’, were cut into the rock during the fourth and third millennia BC. Although they are neither technically nor conceptually megaliths, the construction

and use of *domus de janas* was in many cases contemporary and, likewise, they distinguish the prehistoric Sardinian world.

Domus de janas often form necropolises of 20 or more tombs, such as that of Anghelu Ruiu in Alghero. Their ground plans vary, although the essential nucleus always consists of an antechamber and a main chamber. Some contain architectural elements carved in stone (ceilings, hearths, etc.), which appear to represent the houses of the living in the same period.

The Expression of Bull Worship?

A significant number of *domus de janas* are decorated with corniform motifs, in other words depicting horns evoking the image of a bull. They are interpreted as symbols of wealth, strength or fertility and could indicate the worship of that animal or an associated divinity.

Nuraghes

Nuraghes have characterised the Sardinian landscape for millennia, more than any other ancient monument. There are estimated to be some 7,000 of them. They were built during the Bronze Age, between 1800 and 1150 BC, as the maximum architectural expression of one of the most original and complex protohistoric civilisations of the ancient Mediterranean, the fruit of the millenary megalithic experience.

They are found all over the island: on the coast, such as the Baleri di Tertenia and Sant'Imbenia nuraghes in Alghero, and inland, for example, the Ruinas di Arzana nuraghe. The archaic or corridor nuraghes appear between 1800 and 1500 BC. They take the form of platforms with an ellipsoidal, quadrangular, triangular or irregular ground plan and have corridors, niches, stairs and single or multiple chambers.

The classic nuraghe or tholos (covered by a false dome) began to spread between 1500 and 1150 BC. The most widespread are truncated conical towers with a circular ground plan, several floors and dry stone walls, with larger, irregular blocks at the base and smaller, regular ones at the top. Settlements of different sizes often grew up in their surroundings, such as those of Su Nuraxi di Barumini and Seruci di Gonnessa.

What was the Purpose of Nuraghes?

Most archaeologists agree on the versatility of the functional and architectural evolution of nuraghes over the centuries. They were defensive and residential structures, as well as markers and instruments of territorial control. They were also the centre of the social, administrative and religious life of a community. From the 12th century BC, they often became places of worship.

The People of the Nuraghes

The construction of nuraghes evidences considerable architectural knowledge and proves the existence of a cohesive society, with specialists in trades and resources that went beyond the needs of day-to-day life. Archaeological finds indicate that the basis of the economy was agro-pastoral, complemented by gathering, hunting and fishing.

The Nuragic people knew the art of navigation and were in contact by sea with the eastern Mediterranean through Cypriot and Mycenaean sailors. The local development of metallurgy generated an important production of implements linked to the various economic activities.

The Nuragic civilization is still surrounded by many enigmas, such as those concerning its organisation and internal structure, especially before the beginning of the Iron Age (10th-9th centuries BC). It is believed to have been a society organised in tribal communities with a well-defined territorial base and

led by chieftains or tribal leaders who exercised great military and religious power.

Ogres' Houses

According to Sardinian folk tradition, nuraghes were inhabited by ogres, evil giants with human features. For this reason, one of the most common names used to refer to nuraghes is Sa Domu de S'Orcu, 'the House of the Ogre'.

The giants' tombs

the so-called giants' tombs are the most characteristic funerary monuments from the Nuragic civilisation between 1800 and 1000 BC. They are collective burials that accommodated hundreds

of deceased of all ages, genders and social groups. More than 800 have been documented, but the number could be higher. They are considered direct heirs of the megalithic galleries and corridor tombs of the Copper Age.

Seen from above, the giants' tombs reveal a planimetric scheme reminiscent of a bull's head. They have a rectangular burial chamber some times more than 25 meters long, enclosed by a dolmen-type roof. The rear external part has an apsidal shape and the chamber is covered by an earthen mound.

The chamber is accessed through a side opening and a small door leads to the exedra, an open semicircular space with a monumental façade and a large bench to sit on. In front of the giants' tombs there are often one or more small monoliths and, sometimes, anthropomorphic betyls, possible representations of divinities.

A Space for Magical and Religious Practices

It is believed that the exedras of the giants' tombs were used to celebrate funerary rituals or those related to the worship of the dead or ancestors, and even some quite unique magical rituals. One of these would have been the so-called rite of incubation, which consisted of sleeping near a sacred area to have revelations about the future in a dream, or to receive cures or blessings. Aristotle tells us that this practice in Sardinia involved sleeping a few nights near the tombs of the ancestors to come into contact with them and repel terrible apparitions, nightmares and visions.

The sanctuaries

the Nuragic religious spaces were dedicated to the worship of water. They spread mainly from the Late Bronze Age (14th century BC), a time of social and political change, and reached the peak of their splendour at the beginning of the Iron Age (9th-8th centuries BC). They were also places of community and tribal meeting on a local, regional or island level.

Sacred wells were the most common sites. They consisted of an external part with a porch and a double-pitched roof made of wood or stone. They could have a circular chamber covered with a false dome (tholos) and an underground area, with a staircase leading to another tholos with the sacred water, as at Is Pirois di Villaputzu, Sa Brecca di Tertenia and Sa Testa di Olbia. That of Santa Cristina di Paulilatino is an example of extreme perfection in architectural solutions.

Sacred springs had the same architecture as sacred wells. At Su Tempiesu di Orune, the water was collected from a spring that emerged on the surface; part of the gabled roof has been preserved in the atrium.

The megaron-type porticoed temples, with rectangular or apsidal ground plans, such as S'Arcu'e Is Forros di Villagrandi Strisaili, appear to have a common origin with those of the Aegean Sea.

The altars and offering basins, such as those at Su Mulinu di Villanovafranca and Su Monte di Sorradile, are similar to those of the Nuragic towers and fortresses. Sometimes the nuraghes were transformed into places of worship, as at Nurdole di Orani.

Ex-votos

In the sanctuaries, all kinds of votive offerings were offered to the divinities. They included tools, weapons, metal

ornaments and jewels made of precious Baltic amber, along with small bronze sculptures that reproduced human figures, animals, boats and even buildings. These are the so-called *bronzetti*, one of the best-known and most characteristic artistic productions of the Nuragic civilisation.

Outstanding among the anthropomorphic figures are warriors and high-ranking figures, often bearing attributes of their status and authority. Protagonists of trades and activities are also identified (shepherds, musicians, boxers, etc.). The female figurines were probably priestesses or women of high social status. Many of the votive offerings would have represented the offerors themselves, who were requesting divine favours or expressing gratitude for them.

Evil Witch or Pre-Christian Deity?

One of the largest megaron-type temples in Sardinia is the Domu de Orgia in Esterzili. Popular tradition explains that it was the home of Orgia, a legendary witch or evil giantess who, once captured, foretold famine and destruction. The myth is the probable legacy of pre-Christian cults to a female deity of water and fertility.

The sunset of megalithism

The gap in the construction of nuraghes from the 12th to the 11th centuries BC reveals a crisis in the social and territorial structure. During the First Iron Age (10th-6th centuries BC), certain groups began to stand out. They formed the first aristocracies.

Nuraghes began to show signs of decline, although most continued to function and some of the rooms became places of worship, as at Su Mulinu di Villanovafranca, or were completely transformed, as at Nurdole di Orani. However, we see a rich production of miniature nuraghes in stone, pottery or bronze. They could have been used as altars for collective rituals, placed in the centre of huts for meetings or community assemblies.

The settlements grew in size; the number of those not connected to nuraghes increased and new types of housing appeared, including dwellings with an interior courtyard. Although the large collective tombs were not completely abandoned, they began to give way to individual burials in small circular pits or in stone cists. The millenary megalithic culture that characterised the architecture of prehistoric Sardinia was coming to an end.

A Consolidated Warrior Society

The changes on the island were accelerated by continuous cultural and commercial exchanges with the outside world and by the establishment of stable settlements by Phoenician and Greek merchants as early as the 8th century BC.

In the sanctuaries, the bronze offerings represented a consolidated and diverse warrior society, including infantry, archers and boxers. Bronze weapon production also increased and the symbol of power appears to be the dagger with a handle in the shape of the Greek letter gamma. This bladed weapon was ideal for hand-to-hand combat and is unique of its kind in the ancient world.

The very monumentalisation of the necropolis of Mont'e Prama in Cabras, with its large stone statues representing armed men and miniature models of nuraghes, shows a desire for identity narration and to emphasise the high social status of certain individuals, acquired either through their own merits

or for being considered descendants of heroes.

The Exceptional Necropolis of Mont'e Prama

The necropolis of Mont'e Prama in Cabras is one of the most remarkable Iron Age monuments in Sardinia. The site was discovered by chance in 1974 and has been the subject of several excavation campaigns.

Archaeologists have documented some 125 tombs dating from between the 9th and the late 8th centuries BC. The majority correspond to the burials of young men whose bodies show traces of having carried out intense physical activity.

The site has also yielded a spectacular set of male stone statues over 2 m tall, and several nuraghes and baetyls on a reduced scale. It is believed they were erected near the tombs and

formed a kind of sepulchral path. Their physiognomy is reminiscent of Nuragic bronzes from the late Bronze Age, as well as of ancient oriental models. For this reason, some consider them to be the oldest free-standing large-format sculptures in the western Mediterranean.

Warriors, Ancestors or Deified Heroes?

Scholars disagree on the identity of the statues in the Mont'e Prama necropolis. Some consider them to represent the warriors buried in the necropolis, while others believe they evoke mythical ancestors or deified heroes. Consequently, the site would have been a monumental sanctuary built for the hero cult alongside a communications route. It is also believed that the sculptures were intentionally destroyed, probably following the Carthaginian occupation of the island from the 5th century BC.

The nuragic heritage

The social changes of the Iron Age did not erase the legacy of the Nuragic civilisation and life continued in many places even during the Punic, Roman and medieval periods, although with changes in the architecture and objects in use.

Between the 9th and 8th centuries BC, Phoenician merchants settled along the Sardinian coasts. They shared living space with the local people at places such as Tharros di Cabras, as well as places of worship, for example at Antas di Fluminimaggiore.

Things changed in the 6th century BC when the island became one of the targets of Carthage's expansion. A first attempt at conquest was repelled in 540 BC, but by 509 the Sardinian coasts were under Punic control. Attempts to

drive out the Carthaginians were in vain until the revolt of the Punic mercenaries in 237-238 BC caused Sardinia to fall into the hands of Rome.

However, certain elements of the cultural substrate survived, such as the cult of *Sardus Pater* (the Sardinian Father), venerated in temples like that of Antas and depicted on coins and figurines. Roman historical and epigraphic sources also reveal rich pre-Latin onomastics of Nuragic tradition.

The ancestral heritage persisted in the Early Middle Ages, as evidenced by a letter written by Pope Gregory the Great in 594, in which he complains that the mountain people of Sardinia continue to worship stones and wood. Once again, we see the legacy of the millenary megalithic culture that still characterises the Sardinian landscape today.

Sardegna, isola megalitica

Dal Neolitico all'Età del Ferro, sull'isola di Sardegna si sono sviluppate civiltà preistoriche originarie che hanno lasciato tracce monumentali sotto forma di megaliti e altre grandi costruzioni in pietra, come i cosiddetti *nuraghi*, che costellano la geografia dell'isola e ne segnano profondamente il paesaggio.

La mostra intende presentare la ricchezza e la diversità del megalitismo sardo e, al contempo, evocare gli stili di vita, le usanze e le credenze delle comunità che lo hanno creato, tra cui l'enigmatica civiltà nuragica.

Organizzata in collaborazione con alcuni musei e istituzioni sarde, la mostra presenta un insieme di eccezionali oggetti archeologici, quali statuette femminili associate al culto neolitico della dea madre, piccoli ex voto in

bronzo raffiguranti personaggi della civiltà nuragica, o uno degli enigmatici giganti di pietra della necropoli di Mont'e Prama, che alcuni considerano le prime sculture a tuttotondo di grande formato nel Mediterraneo occidentale.

Sardegna, un'isola nel cuore del Mediterraneo

La Sardegna (*Sardigna*, *Sardinna* o *Sardinnia* in sardo) è la seconda isola più grande del Mediterraneo, situata a sud della Corsica, e costituisce una regione autonoma dell'Italia. Ha una superficie di 24.090 km² e una popolazione di oltre un milione e mezzo di persone (2023). Cagliari (*Casteddu* in sardo) è il suo capoluogo.

La Sardegna ha un significato speciale per chi parla catalano, perché nella città di Alghero (*S'Alighera* in sardo, *L'Alguer* in catalano) si parla il catalano, nella sua variante algherese, mentre la lingua della maggior parte del resto dell'isola è il sardo.

Il primo megalitismo

Il megalitismo è un fenomeno che si sviluppa in modo indipendente in diverse parti del mondo e in epoche diverse e consiste nell'uso di grosse pietre: da qui il nome *mégas*, cioè “grande”, e *lithos*, “pietra” (in greco antico). Ha un significato prevalentemente sociale, volto a dare visibilità ai monumenti di culto e funerari.

In Sardegna, le prime testimonianze risalgono al Neolitico medio (metà del V millennio a.C.). Nello stesso periodo, manifestazioni simili si possono trovare nell'Europa occidentale, soprattutto nei Pirenei e nei territori atlantici.

Le prime costruzioni sarde sono “tombe circolari a cista centrale”, soprattutto nel nord-est dell'isola, come nella necropoli di Li Muri di Arzachena, del 4000 a.C. circa, con tombe delimitate da un anello di blocchi di pietra interrati.

Il vero megalitismo si manifesta nei dolmen, monumenti funerari diffusi fin dal Neolitico recente sardo (IV millennio a.C.). Hanno due o tre blocchi di pietra che formano la parete di una camera e la copertura. Su tutta l'isola ce ne sono circa 240, di diverse tipologie: semplici, come il dolmen di Alzoleda di Luras; a corridoio, come il dolmen di Motorra di Dorgali, o a galleria, come quello di Ladas di Luras. Anche alcuni ipogei o sepolcri scavati nella roccia e conosciuti come *domus de janas* appaiono monumentalizzati con un corridoio dolmenico.

I grandi costruttori

Megaliti e ipogei sono espressioni funerarie delle comunità che vivevano in Sardegna tra la seconda metà del V millennio a.C. e il II millennio a.C.

Le comunità prenuragiche vivevano essenzialmente di agricoltura e di allevamento e fabbricavano utensili

in selce e ossidiana, una roccia vulcanica abbondante sull'isola, che è stata commerciata con il mondo esterno, almeno a partire dal Neolitico. Inoltre, realizzavano piccole statuette antropomorfe con caratteri femminili molto marcati. Dall'Età del rame in poi svilupparono anche la produzione metallurgica.

Una dea madre mediterranea

In tutta l'isola sono state rinvenute numerose statuette antropomorfe con tratti femminili ben marcati. Le più antiche rappresentano donne obese e risalgono alla seconda metà del V millennio a.C. Potrebbero riferirsi a una dea madre, che, come in altri luoghi del Mediterraneo, sarebbe stata oggetto di culto fin dall'antichità.

Monumenti progettati per essere visti

La maggior parte dei dolmen si trova nei territori del settore settentrionale e centrale dell'isola, in posizioni dominanti e ben visibili all'interno dei loro contesti paesaggistici. Questo fatto ha portato a pensare che, al di là della loro funzione funeraria e di culto, potessero svolgere un ruolo di marcatori territoriali degli spazi di vita e di lavoro delle comunità dedite all'economia agropastorale che li avrebbero costruiti.

Il santuario di Monte d'Accoddi

Tra i monumenti megalitici sardi spicca il santuario di Monte d'Accoddi, una struttura terrazzata a forma di tronco di piramide che contiene un santuario nella sommità accessibile mediante una rampa. Nelle vicinanze sono stati trovati menhir, statue-menhir, tavole delle offerte e blocchi sferici con piccole ciotole.

L'edificio, molto simile alle ziqqurat mesopotamiche, fu costruito nella seconda metà del IV millennio a.C. e fu utilizzato almeno fino al III millennio a.C.

I menhir e le statue-menhir

In Sardegna ci sono più di 740 menhir, pietre conficcate verticalmente nel terreno. Si trovano isolate, in coppia o in gruppi più grandi, come a Pratto Muttedu (Goni), nel sud dell'isola. Furono eretti principalmente tra il IV e il III millennio a.C.

La maggior parte non sono figurativi, ma non mancano esempi più elaborati, come le 110 statue-menhir dell'Età del rame che riproducono sembianze umane. Sono interpretati come elementi totemici o di culto, nonché come marcatori territoriali. Il loro utilizzo sopravvive fino alla fine dell'età nuragica (Età del ferro) sotto forma di piccoli betili posti nei pressi delle cosiddette *tombe dei giganti*.

Spesso, associati ai menhir, sono presenti anche stele e lastre decorate con incisioni geometriche, oltre alle cosiddette pietre sacrificali o tavole delle offerte, con ciotole, probabilmente per le offerte di cibo.

Le domus de janas

Più di 2.400 ipogei o tombe collettive scavate nella roccia, chiamate *domus de janas* o “case delle fate”, furono costruite durante il IV e III millennio a.C. Sebbene non siano né tecnicamente né concettualmente megaliti, la costruzione e l’uso delle *domus de janas* è in molti casi coevo e, al contempo, esse caratterizzano il mondo preistorico sardo.

Le *domus de janas* costituiscono spesso necropoli di 20 o più tombe, come quella di Anghelu Ruju, ad Alghero. La loro pianta varia, anche se il nucleo essenziale è sempre costituito da un’anticamera e da una camera

principale. Alcune contengono elementi architettonici scolpiti nella pietra (soffitti, focolari, ecc.), che sembrano rappresentare le case dei vivi dello stesso periodo.

L'espressione di un culto del toro?

Un numero significativo di *domus de janas* è decorato con motivi a forma di corno che evocano l'immagine di un toro. Sono interpretati come simboli di ricchezza, forza o fertilità e potrebbero essere l'espressione di un culto di questo animale o di una divinità associata.

I nuraghi

Più di ogni altro monumento antico, i nuraghi caratterizzano da millenni il

paesaggio sardo. Si stima che ve ne siano circa 7.000 esemplari, costruiti durante l'Età del bronzo, tra il 1800 e il 1150 a.C., come massima espressione architettonica di una delle più originali e complesse civiltà protostoriche del Mediterraneo antico, frutto della millenaria esperienza megalitica.

Si trovano in tutta l'isola, dalle zone costiere, come il nuraghe Baleri di Tertenia e Sant'Imbenia ad Alghero, alle zone interne, come il nuraghe Ruinas di Arzana. Nuraghi arcaici o a corridoio compaiono tra il 1800 e il 1500 a.C. Hanno la forma di piattaforme a pianta ellissoidale, quadrangolare, triangolare o irregolare e presentano corridoi, nicchie, scale e camere singole o multiple.

I nuraghi classici o di tipo *a tholos* (coperti da una falsa cupola) iniziarono a diffondersi tra il 1500 e il 1150 a.C. I più diffusi sono torri troncoconiche a pianta circolare e a più piani, realizzate in muri a secco, con blocchi più grandi e irregolari alla base e più piccoli e regolari

alla sommità. Spesso nei loro dintorni sorsero insediamenti più o meno estesi, come quelli di Su Nuraxi di Barumini e Seruci di Gonnese.

Qual era la funzione dei nuraghi?

La maggior parte degli archeologi concorda sulla versatile funzione dei nuraghi e sulla loro evoluzione funzionale e architettonica nel corso dei secoli: strutture difensive e residenziali, ma anche marcatori e strumenti di controllo del territorio, e centro della vita sociale, amministrativa e religiosa di una comunità. Dal XII secolo a.C. in poi, sarebbero spesso diventati luoghi di culto.

Il popolo dei nuraghi

La costruzione dei nuraghi testimonia un grande sapere architettonico e dimostra l'esistenza di una società coesa, con

maestranze e risorse che superavano le esigenze quotidiane. I ritrovamenti archeologici dimostrano che la base dell'economia era l'attività agropastorale, coadiuvata dalla raccolta, dalla caccia e dalla pesca.

Il popolo nuragico conosce l'arte della navigazione e per via marittima era in contatto con il mondo del Mediterraneo orientale grazie a naviganti ciprioti e micenei. Lo sviluppo locale della metallurgia generò un'importante produzione di strumenti legati alle diverse attività economiche.

La civiltà nuragica è ancora avvolta da molti enigmi, come quelli che riguardano la sua organizzazione e struttura interna, soprattutto prima dell'inizio dell'Età del ferro (XI-IX secolo a.C.). Si pensa che si trattasse di una società organizzata in comunità tribali, con una base territoriale ben definita, guidata da capi tribali che esercitavano un grande potere militare e religioso.

Le Case degli orchi

Secondo la tradizione popolare sarda, nei nuraghi abitavano gli orchi, antichi esseri giganti e malvagi dalle fattezze umane, e per questo motivo uno dei nomi più ricorrenti per riferirsi ai nuraghi è Sa Domu de S'Orcu, “la casa dell’orco”.

Le tombe dei giganti

Le *tombe dei giganti*, i monumenti funerari più caratteristici della civiltà nuragica tra il 1800 e il 1000 a.C., sono tombe collettive per ospitare centinaia di defunti di qualsiasi età, sesso e rango sociale. Ne sono state documentate più di 800, ma il numero potrebbe essere maggiore. Sono considerate eredi dirette delle gallerie e delle tombe a corridoio megalitiche dell’Età del rame.

Viste dall'alto, le tombe dei giganti rivelano uno schema planimetrico che ricorda una testa bovina. Hanno una camera sepolcrale rettangolare che può superare i 25 metri di lunghezza, chiusa da una copertura dolmenica. La parte posteriore esterna ha una forma absidale e la camera è coperta da un tumulo di terra o da pareti di pietre ben lavorate.

Alla camera si accede attraverso un'apertura laterale e una piccola porta conduce all'essedra, uno spazio semicircolare aperto che presenta una facciata monumentale e una grande panca su cui sedersi. Spesso, davanti alle tombe dei giganti si trovano anche uno o più piccoli monoliti e, talvolta, betili antropomorfi, possibili rappresentazioni di divinità.

Uno spazio per le pratiche magiche e religiose

Si ritiene che l'essedra delle tombe dei giganti fosse utilizzata per celebrare

riti funebri o legati al culto dei defunti o degli antenati, nonché anche alcuni rituali magici del tutto singolari. Uno di questi sarebbe il cosiddetto *rito dell'incubazione*, che consisteva nel dormire presso un luogo sacro per avere rivelazioni sul futuro in sogno, o ricevere cure o benedizioni. Per Aristotele, questa pratica in Sardegna consisteva nel dormire alcune notti vicino alle tombe degli antenati per entrare in contatto con loro e respingere terribili apparizioni, incubi e visioni.

I santuari

Gli spazi della religiosità nuragica erano dedicati al culto dell'acqua e si diffusero soprattutto a partire dalla tarda Età del bronzo (XIV secolo a.C.), epoca di mutamenti sociali e politici, per raggiungere lo splendore all'inizio dell'Età del ferro (IX-VIII secolo a.C.). Erano anche

luoghi di incontro comunitario e tribale, sia a livello locale, regionale o insulare.

I pozzi sacri erano gli spazi più diffusi. Erano composti da una parte esterna con un portico a due spioventi in legno o pietra. Potevano avere una camera circolare coperta da una falsa cupola (*tholos*) e una parte sotterranea, con una scala che conduceva ad un'altra *tholos* con l'acqua sacra, come quelli di Is Pirois di Villaputzu, Sa Brecca di Tertenia o Sa Testa di Olbia. Quello di Santa Cristina di Paulilatino è un esempio di soluzioni architettoniche di estrema perfezione.

Le fontane sacre avevano la stessa architettura dei pozzi sacri. A Su Tempiesu di Orune si raccoglieva l'acqua dalle sorgenti che sgorgavano in superficie e l'atrio conservava parte della copertura a due spioventi.

I templi porticati del tipo a *megaron*, a pianta rettangolare o absidale, come S'Arcu de Is Forros di Villagrande

Strisaili, sembrano aver avuto un'origine comune con quelli del Mar Egeo.

Gli altari e le fonti battesimali, come quelle di Su Mulinu di Villanovafranca e Su Monte di Sorradile, sono simili alle torri e alle fortezze nuragiche. A volte, i nuraghi venivano trasformati in luoghi di culto, come ad esempio quello di Nurdole di Orani.

Gli ex voto

Nei santuari veniva offerto alle divinità ogni tipo di ex voto: utensili, armi, ornamenti metallici e gioielli in preziosa ambra baltica, insieme a piccole sculture in bronzo che riproducevano figure umane, animali, barche e persino edifici. Sono i cosiddetti *bronzetti*, una delle produzioni artistiche più conosciute e più caratteristiche della civiltà nuragica.

Tra le figure antropomorfe spiccano guerrieri e personaggi di alto rango che, spesso, indossano emblemi del

loro status e autorità. Vengono inoltre individuati i protagonisti dei mestieri e delle attività (pastori, musicisti, pugili, ecc.). Le figurine femminili sarebbero probabilmente sacerdotesse o donne di alto rango sociale. Molti ex voto rappresenterebbero gli stessi offerenti che chiedevano favori divini o li ringraziavano.

Strega cattiva o divinità precristiana?

Uno dei più grandi templi di tipo *megaron* della Sardegna è quello di Domu de Orgia Rajosa, a Esterzili. La tradizione popolare vuole che fosse la dimora di Orgia, leggendaria strega o gigantessa malvagia che, una volta catturata, predisse carestia e distruzione. Il mito è il probabile lascito dei culti precristiani ad una divinità femminile dell'acqua e della fertilità.

Maghiàrgia malèfica o divinidadade precristiana?

Unu de sos tèmpios a ghisa de *megaron* prus mannos de Sardigna est su de sa Domu de Òrgia, in Istersili. Sa traditzione popolare contat chi fiat su logu in ue istaiat Òrgia, una maghiàrgia legendària o gigante malèfica, chi, paris chi l'aiant tenta, aiat auguradu fàmene e distrutzione. Su mitu est, forsis, s'erèntzia de cultos precristianos a una divinidadade femminile de s'abba e de sa fertilitade.

Il tramonto del megalitismo

La cessazione della costruzione di nuraghi a partire dal XII e XI secolo a.C. rivela una crisi della struttura sociale e territoriale. Durante la prima Età del ferro

(X-VI secolo a.C.) cominciano a emergere gruppi che si distinguono e costituiscono le prime aristocrazie.

I nuraghi mostrano segni di decadimento, ma la maggior parte sono ancora in funzione e alcuni ambienti si convertono in luoghi di culto, come Su Mulinu di Villanovafranca, o sono completamente trasformati, come Nurdole di Orani. Tuttavia, esiste una ricca produzione di nuraghi in miniatura realizzati in pietra, ceramica o bronzo. Possono essere altari per rituali collettivi, situati al centro di capanne per riunioni o assemblee comunitarie.

Gli insediamenti crescono, quelli che non erano collegati ai nuraghi aumentano e sorgono nuovi tipi di abitazioni, come le case con cortili interni. D'altra parte, le grandi tombe collettive senza essere completamente abbandonate lasciano il posto a sepolture individuali in piccole fosse circolari o in ciste litiche. La millenaria cultura megalitica che ha caratterizzato l'architettura della

Sardegna preistorica sta concludendo il suo percorso.

Una società guerriera consolidata

Sull'isola i cambiamenti sono accelerati dai continui scambi culturali e commerciali con il mondo esterno e, almeno a partire dall'VIII secolo a.C., dalla creazione di insediamenti stabili di mercanti fenici e greci.

Nei santuari vengono offerti bronzi che rappresentano una società guerriera consolidata e diversificata: guerrieri di fanteria, arcieri o pugili. Aumenta anche la produzione di armi in bronzo e il simbolo del potere sembra essere il pugnale con manico a guisa della lettera greca gamma. Questa arma bianca, ideale per il combattimento corpo a corpo, è unica nel suo genere in tutto il mondo antico.

La stessa monumentalizzazione della necropoli di Mont'e Prama, a Cabras,

con grandi statue in pietra raffiguranti uomini armati e modelli in miniatura di nuraghi, dimostra la volontà di narrare l'identità e di rendere evidente l'elevata posizione sociale di alcuni individui, acquisita per meriti propri o per il fatto di essere considerati discendenti di eroi.

L'eccezionale necropoli di Mont'e Prama

La necropoli di Mont'e Prama, a Cabras, è uno dei monumenti più singolari dell'Età del ferro in Sardegna. Il sito è stato scoperto casualmente nel 1974 ed è stato oggetto di diverse campagne di scavo.

Sono state documentate circa 125 tombe, databili dal IX secolo a.C. alla fine dell'VIII secolo a.C. La maggior parte di esse corrispondono a inumazioni di giovani uomini con segni che denotano un'intensa attività fisica.

Il sito ha anche restituito una spettacolare serie di statue maschili in

pietra, alte più di 2 m, e diversi nuraghi e betili in scala ridotta. Si ritiene che siano stati costruiti vicino alle tombe e che formassero una sorta di strada sepolcrale. La loro fisionomia ricorda alcuni bronzi nuragici

Guerrieri, antenati o eroi divinizzati?

L'identità delle statue della necropoli di Mont'e Prama è interpretata diversamente dai vari studiosi. Alcuni ritengono che rappresentino i guerrieri sepolti nella necropoli. Altri credono che evochino antenati mitici o eroi divinizzati. Di conseguenza, il sito si rivelerebbe come un santuario monumentale eretto per il culto eroico e costruito lungo un'importante via di transito. Si ritiene inoltre che le sculture siano state distrutte intenzionalmente, probabilmente a seguito della conquista cartaginese dell'isola a partire dal V secolo a.C.

L'eredità nuragica

I mutamenti sociali dell'Età del ferro non cancellarono il retaggio della civiltà nuragica e la vita continuò in molti nuclei anche in epoca punica, romana e medievale, ma con cambiamenti nell'architettura e negli oggetti in uso.

Tra il IX e l'VIII secolo a.C., lungo le coste sarde sorgono insediamenti di mercanti fenici che condividevano con la popolazione locale gli spazi di vita quotidiana, come Tharros di Cabras, e di culto, come Antas di Fluminimaggiore.

La situazione cambia nel VI secolo a.C., quando l'isola rientra nelle mete espansionistiche di Cartagine. Un primo tentativo di conquista è respinto nel 540 a.C., ma nel 509 le coste sarde erano sotto il controllo punico. I tentativi di cacciare i Cartaginesi saranno vani, fino a quando, a causa della rivolta dei mercenari punici

nel 237-238 a.C., la Sardegna passerà nelle mani di Roma.

Rimarranno comunque vivi alcuni elementi del substrato culturale, come il culto del *Sardus Pater*, venerato in templi come quello di Antas e raffigurato su monete e statue. Le fonti storiche ed epigrafiche romane presentano anche una ricca onomastica prelatina di tradizione nuragica.

L'eredità ancestrale persiste fino all'alto medioevo, come testimonia una lettera di papa Gregorio Magno del 594, in cui si lamenta che i montanari della Sardegna continuino a venerare pietre e legno. Ancora una volta riaffiora l'eredità dell'antica cultura megalitica che ancora oggi caratterizza il paesaggio della Sardegna.

Sa Sardigna, ìsula megalìtica

Dae su Neolìticu finas a s'edade de su ferru, in s'ìsula de Sardigna si fiant isvilupadas tzivilidades preistòricas originales chi b'aiant lassadu imprentas monumentales in forma de megalitos e àteros fràigos mannos de pedra, comente sos *nuraghes*, chi sunt ispainados in su territòriu de s'ìsula e nde marcant totu su paisàgiu.

Sa mostra cheret bogare a campu sa richesa e sa diversidade de su megalitismu sardu e, in su matessi tempus, cheret evocare sas formas de vida, sas abitùdines e sas creèntzias de sas comunidades chi l'aiant fraigadu, in particolare sa tzivilidade enigmàtica nuraghesa.

Organizada cun s'agiudu a pare de museos e istitutziones sardas, sa mostra presentat unu cumplessu de ogetos

archeològicos istraordinàrios, comente istatueddas feminiles assòtziadas a su cultu neolìticu de sa dea mama, exvotos minores de brunzu chi rapresentant personàgios de sa tzivilidade nuraghesa, o unu de sos gigantes enigmàticos de pedra de sa necròpoli de Monte de Prama, chi calicunu cunsiderat comente sas primas isculturas istantàrgias de grandu mannària de su Mediterràneu otzidentale.

Sa Sardigna, un'ìsula in su coro de su Mediterràneu

Sa Sardigna (*Sardegna* in italianu) est sa segunda ìsula prus manna de su Mediterràneu, est collocada in su sud de sa Còrsica e costituit una regione autònoma de s'Itàlia. Tenet una superfìzie de 24.090 km² e una popolazione de prus de unu milione e mesu de pessones (2023). *Casteddu* (in sardu; *Cagliari* in italianu) nd'est sa capitale.

S'ìsula de Sardigna tenet unu valore ispetziale pro sos catalanòfonos, ca in sa tzitade de s'Alighera (in sardu; *Alghero* in italianu) faeddant in catalanu, in sa variede aligheresa sua, cando chi sa limba pròpia de su prus de s'ìsula est su sardu.

Su primu megalitismu

Su *megalitismu* est unu fenòmenu presente in manera indipendente in àteras partes de su mundu e in èpocas diferentes e cunsistit in s'impreu de pedras mannas: su nùmene benit dae su gregu antigu *mégas*, est a nàrrere, 'mannu', e *líthos*, 'pedra'. Tenet unu valore mescamente sotziale, cun sa punna de dare visibilidade a sos monumentos de cultu e funeràrios.

In Sardigna, sas primas testimonias giughent a su Neolìticu medianu (su mesu de su de chimbe millènnios aC). In sa matessi època podimus agatare manifestatziones assimigiantes in s'Europa otzidentale, mescamente in sos Pirineos e in sos territòrios atlànticos.

Sos primos fràigos sardos sunt «tumbas tzirculares cun depòsitu tzentrale», mescamente in su nord-est de s'ìsula, comente in sa necròpoli de *Li Muri* de Arzachena, a bias de su 4000 aC, cun sepulcros delimitados dae un'aneddu de pedras fichidas in terra.

Su megalitismu beru si manifestat cun sos *dolmens*, monumentos funeràrios generalizados dae su Neolìticu reghente sardu (de su de bator millènnios aC). Presentant duos o tres blocos de pedra chi formant su muru de una càmera e sa cobertura. Totu inghèriu de s'ìsula bi nd'at unos 240, de genias diferentes: *simpres*, comente in s'*Alzoledda* de Luris; a *passadissu*, comente in *Motorra* de Durgali, o a *galleria*, comente in *Ladas*

de Luris. Finas carchi ipogeu o interru iscavadu in sa roca, connotos cun su nùmene de *domos de gianas*, sunt monumentalizados cun unu passadissu dolmènicu.

Sos grandu fraigadores

Megalitos e ipogeos sunt espressiones funeràrias de sas comunidades chi istaiant in Sardigna intre sa segunda midade de su de chimbe millènnios aC e su segundu millènniu aC.

Sas comunidades prenuraghesas campaiant mescamente de massaria e de bestiàmene e fraigaiant trastes de sìlighe e de ossidiana, una roca vulcànica bundante in s'ìsula, ogetu de cummèrtziu cun s'esternu, a su nessi cumintzende dae su Neolìticu. In prus, elaboraiant istatueddas antropomorfes minores, cun caraterìsticas feminiles marcadas meda. Cumintzende dae s'edade de su ràmene, diant isvilupare finas sa produtzione metallùrgica.

Una divinidad mama mediterrànea

Totu a inghèriu de s'ìsula ant agatadu istatueddas antropomorfas cun caraterísticas feminiles marcades. Sas prus antigas rapresentant fèminas grassas e datant dae sa segunda metade de su de chimbe millènnios aC. Si diant pòdere fàghere currispòndere a una divinidad mama, chi, comente in àteros logos de su Mediterràneu, diat èssere istada ogetu de cultu dae s'antigòriu.

Monumentos pessados pro èssere bidos

Su prus de sos dolmens sunt presentes in territòrios de su chirru setentrionale e tzentrale de s'ìsula, in logos dominantes e visìbiles bene in intro de sos ambientes paisagísticos suos. Custa caraterística at giutu a pessare chi, in prus de sa funtzione funerària e culturale sua, diant pòdere àere tentu una funtzione de marcadores

territoriales de sos ispàtzios de vida e de traballu de sas comunidades de economia agropastorale chi los diant àere fraigados.

Su santuàriu de Monte de Accoddi

In mesu de sos monumentos megalìticos sardos, essit a distintu su santuàriu de *Monte de Accoddi*, un'istrutura a trèmenes in forma de piràmide truncada in ue est collocadu unu santuàriu in sa parte superiore atzessibile dae una rampa. A curtzu, ant agatadu menhirs, istàtuas menhir, mesas de oferta e blocos isfèricos cun discheddas minores.

Su fràigu, assimigianta meda a sos zigurat mesopotàmicos, fiat istadu fraigadu in sa segunda metade de su de bator millènnios aC e fiat istadu impreadu a su nessi finas a su de tres millènnios aC.

Son menhirs e sas istàtuas menhir

In Sardigna b'at prus de 740 menhirs, pedras fichidas in terra in verticale. Si presentant postos a unu chirru, in parigas o in grupos prus mannos, comente in *Pranu Mutedu* de Goni, in su sud de s'ìsula. Fiant istados pesados mescamente intre su de bator e su de tres millènnios aC.

Su prus non sunt figurativos, ma bi nd'at prus elaborados, comente sas 110 istàtuas menhir de s'edade de su ràmene chi reproduint caraterìsticas umanas. Sunt interpretadas comente elementos totèmicos o de cultu, e finas comente marcadores territoriales. S'impreu suo durat finas a s'agabbu de s'edade nuraghesa (edade de su ferru) in forma de bètiles minores collocados a probe de sas *tumbas de gigantes* numenadas in antis.

A s'ispissu, assòtziadas a sos menhirs, b'at finas pedras fitas menhir e losas

decoradas cun intzisiones geomètricas, e sas *pedras de sacrificziu* o *mesas de oferta*, cun discheddas, forsis pro ofertas alimentares.

Sas domos de gianas

Prus de 2.400 ipogeos o sepulturas colletivas iscavadas in sa roca, sas *domos de gianas*, fiant istados fraigadas durante su de bator e su de tres millènnios aC. Cun totu chi sunt megalitos, nen tecnicamente ne in manera cuntzetuale, su fràigu e s'impreu de sas domos de gianas est in casos medas de matessi època e, sende gasi, ponent a distintu su mundu preistòricu sardu.

Sas *domos de gianas* formant a s'ispissu necròpolis de ses tumbas o prus, comente sa de *Ànghelu Ruju*, in s'Alighera. Sa planimetria sua càmbiat, cun totu chi su nùcleu essentziale suo est formadu semper dae un'anticàmara e dae una càmera printzipale. Unas cantas cuntenent

elementos architetonicos isculpados in pedra (sostres, lares, etz.), chi chi diat pàrrere chi rapresentent sas domos de sos bivos de su matessi perìodu.

S'espressione de unu cultu a su trau?

Una parte manna de domos de gianas sunt decoradas cun figuras de caràtere corniforme, est a nàrrere, in forma de corru, chi èvocant s'imàgine de unu trau. Las intèrpretant comente sìmbulos de richesa, de fortza o de fecundidade e diant pòdere costituire s'espressione de unu cultu a custu animale o a una divinidad assòtziada.

Sos nuraghes

Prus de cale si siat àteru monumentu antigu, sos nuraghes ant caraterizadu

su paisàgiu sardu durante millènnios. Càrculant chi bi nd'at unos 7.000, fraigados durante s'edade de su brunzu, intre su 1800 e su 1150 aC, comente espressione architètònica màssima de una de sas tzivilidades protoistòricas prus originales e cumplexsas de su Mediterràneu antigu, su frutu de s'esperientzia megalìtica millenària.

S'agatant in cada chirru de s'ìsula, dae logos a probe de mare, comente su nuraghe *Baleri* de Tertenia e *Santa Imbènia* de s'Alighera, finas a logos internos, comente su nuraghe *Ruinas* de Àrtzana. Sos nuraghes arcàicos o a passadissu essint a campu intre su 1800 e su 1500 aC. Leant sa forma de prataformas a planimetriaa ellissoidale, a bator àngulos, triangulare o irregulare e disponent de passadissos, nitzos, iscalas e càmeras singras o plùrimas.

Sos nuraghes clàssicos o a *tholos* (cugutzados dae una cùpula farsa) aiant cumintzadu a s'ispainare intre su 1500 e su 1150 aC. Sos prus presentes sunt

turres truncucònicas a pranta tzirculare e a prantas diferentes, fatos a muru burdu, cun blocos prus mannos e irregulares in su pedatzu e prus minores e regulares in pitzos. A s'ispissu, a inghìriu issoro suo fiant nàschidos biddajos pagu prus o mancu mannos, comente sos de Su Nuraxi de Barùmini e de Seruci de Gonnese.

Cale funtzione teniant sos nuraghes?

Sa prus de sos archeòlogos cuncordant in sa funtzione ingeniosa de sos nuraghes e in s'evoluzione funtzionale e architetonica sua durante sos sèculos: istruturas defensoras e residentziales, ma finas marcadores e instrumentos de controllu territoriale, e tzentru de sa vida sotziale, amministrativa e religiosa de una comunidade. Movende dae su sèculu 12 aC, a s'ispissu s'ant a cambiare logos de cultu.

Su pòpulu de sos nuraghes

Su fràigu de sos nuraghes est testimòngiu de unu grandu ingèniu architètònicu e est sa proa de s'esistèntzia de una sotziedade aunida, cun ispetzialistas de artes e risorsas chi nche propassaiant sos bisòngios fitianos. Sos restos archeològicos mustrant chi sa base de s'economia fiat s'atividade agropastorale, agiuada dae sa regorta, sa cassa e sa pisca.

Sos nuraghesos connoschiant s'arte de sa navigatzione e viagende in mare fiant istados in cuntatu cun su mundu mediterràneu orientale de sos navigadores tzipriotas e mitzeneos. S'isvilupu locale de sa metallurgia aiat generadu una produzione importante de trastes assotziados cun atividades econòmicas diferentes.

Sa tzivilidade nuraghese est galu inghiriada de unos cantos enigmas, comente sos chi pertocant s'organizatzione e istrutura interna sua, mescamente in antis de su cumintzu de

s'edade de su ferru (sèculu 10 e 9 aC).
B'at chie pessat chi fiat una sotziedade
organizada in comunidades tribales, cun
una base territoriale bastante definida,
ghiadas dae catzicos o capos de tribù
chi teniant unu podere militare e religiosu
mannu.

Sas domos de sos babborcos

Cunforma a sos contos popolare
sardos, in sos nuraghes b'istaiant sos
babborcos, èsseres antigos gigantes e
malos cun caraterìsticas umanas, e pro
custa resone unu de sos nùmenes prus
currentes pro inditare sos nuraghes est
Sa Domo de S'Orcu, 'sa domo de su
babborcu'.

Sas tumbas de gigantes

Sas tumbas de gigantes, sos monumentos funeràrios prus caraterísticos de sa tzivilidade nuraghesa intre su 1800 e su 1000 aC, sunt sepulturas de caràtere colletivu pro acollogire chèntinas de mortos de cale si siat edade, gènere e grupu sotziale. Nd'ant documentadu prus de 800, ma sa cantidade diat pòdere èssere superiore. Las cunsìderant erederas diretas de sas gallerias e de sos sepulcros a curridore megalíticos de s'edade de su ràmene.

Bidas dae artu, sas tumbas de sos gigantes mustrant un'ischemu planimètricu chi ammentat unu boe. Tenent de una càmera sepulcrale retangulare de unos 25 m de longhia tancada pro unu sostre de tipu dolmènicu. Sa parte esterna posteriore tenet forma *absidal e s'aposentu est

cobertu dae unu tùmulu de terra o pro muros de pedras bene traballadas.

S'intrada a sa càmera est in un'abertura laterale e una ghennita chi giughet a s'esedra, unu tretu semitzirculare sena bòveda chi tenet una fatzada monumentale e unu bangu mannu comente seidòrgiu. A s'ispissu, in dae antis de sas tumbas de gigantes b'at finas unu o prus de unu monolite minore e, a bias, bètiles antropomorfos, rapresentatziones possìbiles de divinidades.

Un'ispàtziu pro pràticas màgicas e religiosas

B'at chie pessat chi sas esedras de sas tumbas de gigantes fiant postas pro tzelebrare rituales funeràrios o ligados a su cultu de sos mortos o de sos antepassados, e, finas, a carchi rituale màgicu bastante singulare. Unu de custos diat èssere su chi cramant *ritu de s'incubatzione*, chi fiat a dormire

a probe de una zona sagrada pro tènnere rivelatziones in contu de su venidore in unu bisu, o de retzire curas o beneditziones. Pro Aristòtele, in custa pràtica in Sardigna, si trataiat de dormire carchi note a probe de sas tumbas de sos antepassados pro intrare in cuntatu cun issos e istesiare aparitziones terrorosas, bisos malos e bisiones.

Sos santuàrios

Sos logos de sa religiosidade nuraghese fiant dedicados a su cultu de s'abba e si fiant ispainados mescamente cumintzende dae s'edade de su brunzu reghente (su de 14 sèculos aC), un'època de càmbios sotziales e polìticos, pro cròmper a su lugore suo in su cumintzu de s'edade de su ferru (sèculos 9-8 aC). Fiant finas logos de adòviu comunitàriu e tribale, in àmbitu locale e regionale o insulare.

Sos putzos sagrados fiant sos monumentos prus presentes. Fiant cumpostos dae una parte esterna cun una portzu a duas abbas fatu de linna o pedra. Podiant tènnere una càmera tzirculare cungiada in artu cun una cùpula farsa (*tholos*) e una parte suterrànea, cun un'iscala chi giughet a unu àtera tholos cun s'abba sagrada, comente in Is Pirois de Biddeputzi, sa Brecca de Tertenia o sa Testa de Terranoa. Su de Santa Cristina de Paule est una mustra de solutziones architètônicas de una perfetzione estrema.

Sas funtanas sagradas teniant sa matessi architettura de sos putzos sagrados. In Su Tempiesu de Orune, s'abba la leaiant dae benas chi essiant a campu dae suta de terra e sa fatzada teniat un parte de sa cobertura a duas abbas.

Sos tèmpios porticados a ghisa de *megaron*, cun pranta retangulare o absidale, comente S'Arcu'e Is Forros

de Biddamanna Strisàili, paret chi diant
tènnere un'òrigine comuna cun sos de
su mare Egeu.

Sos artares e sas picas pro ofertas,
comente sos de Su Mulinu de
Biddanoafranca e Su Monte de
Sorradile, sunt assimigiantes a sas turre
e a sos casteddos nuraghesos. A bias,
sos nuraghes si fiant trasformados in
logos de cultu, comente in Nurdole de
Orane.

Sos exvotos

A sos santuàrios oferiant cada genia
de exvotos a sas divinidades: trastes,
armas, ornamentos metàllicos e prendas
de ambra bàltica, pretziada meda,
paris cun isculturas de bronzu minores
chi rapresentaiant figuras umanas,
animales, barcas e finas *fràigos*. *Sunt*
sos chi cramant bronzetes, una de sas
produtzione artisticas prus connotas
e caraterìsticas de sa tzivilidade
nuraghesa.

In mesu de sas figuras antropomorfas sos prus a distintu sunt sos gherreris e sos personàgios de categoria arta, chi, a s'ispissu, mustrant atributos de sa cundizione e de s'autoridade issoro. B'at finas protagonistas de artes e de atividades (pastores, mùsicos, pugilistas, etc.). Sas figureddas feminiles diant èssere forsis satzerdotissas o fèminas de livellu sotziale artu. Medas de sos exvotos diant rapresentare sos matessi oferentes chi pediant pragheres divinos o los agradessiant.

Maghiàrgia malèfica o divinidadade precristiana?

Unu de sos tèmpios a ghisa de *megaron* prus mannos de Sardigna est su de sa Domu de Òrgia, in Istèrsili. Sa traditzione popolare contat chi fiat su logu in ue istaiat Òrgia, una maghiàrgia legendària o gigante malèfica, chi, paris chi l'aiant tenta, aiat auguradu fàmene e distrutzione. Su mitu est, forsis, s'erèntzia de cultos precristianos a una

divinidade femminile de s'abba e de sa fertiltade.

S'interinada de su megalitismu

Sa sessada in su fràigu de nuraghes movende dae sos sèculos 12-11 aC mustrat una crisi in s'istruutura sotziale e territoriale. Durante sa prima edade de su ferru (sèculos 10-6 aC), cumintzant a nàschere grupos chi distinghent e formant sas primas aristocratias.

Sos nuraghes mustrant sinnos de decadèntzia, ma su prus sighint sa funtzione issoro e unas cantas càmeras si cunvertint in logos de cultu, comente in Su Mulinu de Biddanoafranca, o sunt totu trasformadas, comente in Nurdole de Orane. Sende gasi, b'at

una produtzione rica de nuraghes in miniadura de pedra, tzeràmica o bronzu. Podent èssere artares pro rituales colletivos, situados in su tzentru de sas pinnetas de riunione o de assembleas comunitàrias.

Sas biddas creschent, aumentant sas chi non sunt ligadas cun nuraghes e essint a campu genias noas de domos, che a sas chi tenent una corte corte interna. A s'àteru chirru, dae sos sepulcros colletivos mannos, finas si non sunt totu abbandonados, passant a sos interros individuales in putzos tzirculares minores o in losas lìticas. Sa cultura megalìtica millenària chi aiat caraterizadu s'architettura de sa Sardigna preistòrica est agabbende su caminu suo.

Una sotziedade gherrera cunsolidada

In s'ìsula, sos cambiamenti s'illeghestrint pro more de totu sos cuncàmbios culturales e cummertziales cun s'esternu e, comente a

su nessi dae su sèculu 8 aC, pro more sa creatzione de aposentamentos istàbiles de mercantes fenìtzios e gregos.

In sos santuàrios oferint bronzos chi rapresentant una sotziedade gherrera cunsolidada e diferente: gherreris de fanteria, archeris o pugilistas. Aumentat finas sa produtzione de armas de bronzu e su sìmbulu de su podere paret chi diat èssere sa daga cun sa màniga in forma de sa lìtera grega *gama*. Custa arma de ferru fritu, adata pro sa gherra corpus a corpus, est ùnica in su forma sua in totu su mundu antigu.

Sa matessi monumentalizatzione de sa necròpoli de Monte de Prama, in Cabras, cun istàtuas mannas de pedra chi rapresentant òmines armados e modellos de nuraghe in miniadura, mustrat una voluntade de narratzione identitària e de pònnere in evidèntzia sa positzione sotziale arta de unos cantos indivìduos, balangiada cun mèritos pròpios o ca fiant cunsiderados de su matessi ereu de sos eroes.

Sa necròpoli istraordinària de Monte de Prama

Sa necròpolis de Monte de Prama, in Cabras, costituit unu de sos monumentos prus singulares de s'edade de su ferru in Sardigna. In su logu, iscobertu pro casualidade in s'annu 1974, b'ant fatu unas cantas campagnas de iscavu.

Ant documentadu unas 125 tumbas, datadas intre su sèculu 9 aC e s'agabbu de su sèculu 8 aC. Su prus currispondet a interros de òmines giòvanos chi mustrant de àere cumpridu un'atividade fìsica manna.

Dae custu logu ant bogadu a campu finas unu cumplessu ispetaculare de istàtuas maschiles de pedra, de prus de 2 m de artia, e unos cantos nuraghes e bètiles a iscala pitica. B'at chie pessat chi si pesaiant ritzas a curtzu de sas tumbas, e formaiant una genia de caminu sepulcrale. Sa cara issoro assimìgiat a sa de carchi brunzu

nuraghesu de s'agabbu de s'edade de su bronzu, ma finas modellos orientales antigos. Pro custu, b'at chie las cunsiderat sas isculturas de formadu mannu prus antigas de su Mediterràneu otzidentale.

Gherreris, antepassados o eroes divinizados?

S'identidade de sas istàtuas de sa necròpoli de Monte de Prama est diferente cunforma a sos istudiosos. Calicunu pessat chi rapresentent sos gherreris interrados in sa necròpoli. Àteras sunt de su pàrrere chi èvochent antepassados míticos o eroes divinizados. Duncas, su logu diat èssere una genia de santuàriu monumentale pesadu pro su cultu eròicu fraigadu in unu caminu de trànsitu importante. Pessant finas chi sas isculturas diant èssere istadas distruidas in manera intentzionale, forsis a pustis de sa cunchista cartaginesa de s'ìsula, cumintzende dae su sèculu 5 aC.

S'eredidade nuraghesa

Sos cambiamenti s'edade de su ferru no nch'aint burradu s'eredidade de sa tzivilidade nuraghesa e sa vida aiat sighidu in nùcleos medas finas in època pùnica, romana e medievale, ma cun cambiamenti in s'architettura e sos ogetos impreados.

Intre sos sèculos 9 e 8 aC, naschent oru-oru de sas costeras sardas aposentamentos de mercantes fenìtzios chi diant cumpartzire ispàtzios de vida cun sa gente locale, comente in Tharros de Cabras, e de cultu, comente in Antas de Frùmini Majori.

Sas cosas càmbiant in su sèculu 6 aC, cando s'ìsula intrat in sas punnas expansionistas de Cartàgine. Unu primu tentativu de cunchista l'arressant in s'annu 540 aC, ma a bias de su 509 sas costeras sardas sunt in suta de su

controllu pùnicu. Sos tentativos pro nche bogare sos cartaginesos ant a èssere sena resurtadu perunu, finas a cando, pro more de s'abbolotu de sos mertzenàrios pùnicos in sos annos 237-238 aC, sa Sardigna at a passare in sas manos de Roma.

Sende gasi, unos elementos de su sustratu culturale ant a sighire bios, comente su cultu a su Sardus Pater (su Babbu sardu), veneradu in tèmpios comente su de Antas e rapresentadu in monedas e figuredds. Finas sas fontes istòricas e epigràficas romanas presentant un'onomàstica rica prelatina de tradizione nuraghesa.

S'eredidade de s'antigòriu sighit finas a s'època medievale arta, comente mustrat una lìtera de su papa Reori Mannu de s'annu 594, in ue si chessat chi sos montaresos de Sardigna sighint a adorare pedras e linnas. Duncas, torrat a nàschere s'erèntzia de sa cultura megalìtica millenària chi galu oe caraterizat su paisàgiu de Sardigna.

mac Museu d'Arqueologia de Catalunya

EXPOSICIÓ

SAR DE NYA

L'ILLA
MEGALÍTICA

CATALÀ

ESPAÑOL

ENGLISH

ITALIAN

SARDU

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat
de Catalunya

El Govern de
tothom